

*Društveno-ekonomska kretanja na selu mediteranskog područja Jugoslavije**

Dr Petar Marković

Mediteransko područje Jugoslavije koje obuhvata teritoriju pored jadranske obale (obalski pojas i zagorje kao i ostrva) i Povardarje u Makedoniji, specifično je u pogledu privredne strukture i strukture poljoprivrede.¹ Ono se razlikuje od ostalog teritorija Jugoslavije kako po svojim proizvodno-ekonomskim tako i po socijalno-demografskim karakteristikama.

Blizina mora, razvijena pomorska privreda, uključujući i turizam u jadranskom delu, zatim posebni prirodni uslovi za uzgoj jadranskih i suptropskih kultura, doprineli su da strukturne promene na selu ovde imaju specifične tokove.

Ovo je područje jako heterogeno u pogledu ekonomske razvijenosti. Na jadranskom delu mogu se izdvojiti tri zone: 1) ekonomski razvijeniji poljoprivredni deo; 2) manje razvijena teritorija ostrva i 3) ekonomski nerazvijen planinski deo (zagora) koji se naslanja na priobalni pojas. Povardarje, mada predstavlja homogenije geografsko područje, također je heterogeno u pogledu ekonomske razvijenosti.

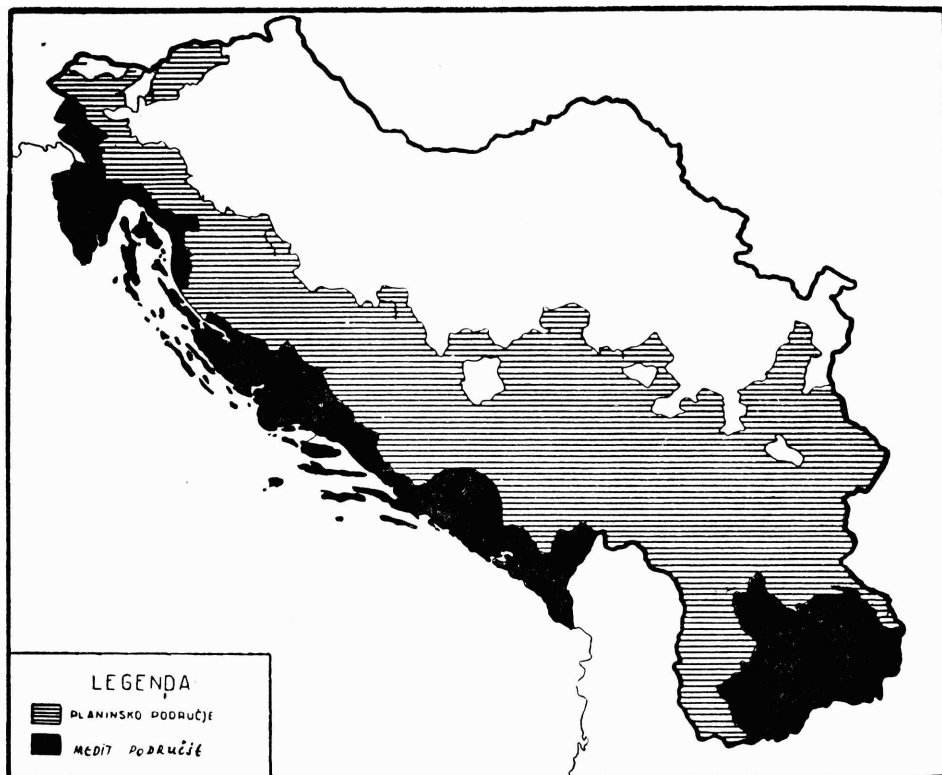
Heterogena ekonomska struktura Mediterana uslovljava je raznovrsna migraciona kretanja. U celini gledano mediteransko je područje emigraciono. Od 1948. do 1961. g. stanovništvo se ovdje povećalo za oko 14%, a na ostalom području Jugoslavije za oko 20%.²

Različiti oblici migracija poljoprivrednog stanovništva uslovljavaju intenzitet strukturnih promena na selu. Općenito uzevši stanovništvo mediteranskog područja migrira u unutrašnjost zemlje. Unutar jadranskog područja sta-

* Ovaj rad predstavlja izvod iz jednog poglavlja studije **Neki elementi proizvodnje i dohotka individualnih poljoprivrednih gazdinstava mediteranskog područja Jugoslavije**, koja je rađena u okviru programa rada Zavoda za ekonomiku poljoprivrede Poljoprivrednog fakulteta u Beogradu, a po porudžbini Sekretarijata za poljoprivredu SIV-a.

¹ Na ovako definiranom mediteranskom području nalazi se 3.213 naselja u kojima živi 1.922.300 stanovnika ili oko 10,8% ukupnog jugoslovenskog stanovništva. Poljoprivredna površina područja zahvata 2.420.000 ha (16% ukupne jugoslovenske poljoprivredne površine), a na njoj egzistira 282.580 individualnih poljoprivrednih gazdinstava i nekoliko desetina krupnih društvenih organizacija.

² Pravci i obim migracija stanovnika detaljno su obrađeni u radu dra Stipe Šuvara **Meduzavisnost poljoprivredne proizvodnje i socijalne pokretljivosti na jadranskom području**, »Sociologija sela« br. 4.

novništvo s ostrva kao i iz zagorskog dela migrira k obali gde su razvijeni gradski centri, velike luke i industrija. Povardarje karakteriše visok prirodni priraštaj i veća agrarna naseljenost. Iz velikog dela ovog područja stanovništvo odlazi u veće gradske centre — Skopje, Titov Veles, Stip i dr.

Kao i u ostalim rejonima i na Mediteranu se procesi deagrarizacije odvijaju na dva načina: odlaskom stanovništva s gazdinstva i sela u nepoljoprivredne delatnosti i grad i zapošljavanjem van gazdinstva i poljoprivrede. Deagrarizacija na osnovu odlaska stanovnika s gazdinstva bila je na ovom području vrlo intenzivna — intenzivnija nego u ostalim područjima Jugoslavije.

Deagrarizacija putem zapošljavanja van gazdinstva takođe je vrlo intenzivna, naročito na jadranskom delu, na kojem je 1960. g. u proseku samo 47,9%, ukupnog broja gazdinstava bilo u rukama poljoprivrednika, dok su ostala gazdinstva pripadala vlasnicima zaposlenim van poseda (mešovita gazdinstva) ili onima bez radne snage.

Na mediteranskom području na većem broju gazdinstava svi aktivni zaposleni su van poseda (gazdinstva nepoljoprivrednika). Naročito u priobalnom delu, oko gradova i velikih luka, gazdinstva su pretvarana u okućnice — bašte radnika i službenika. Radi toga je u okolini gradova broj mešovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava, vlasnika gazdinstava još veći. U bivšem srezu Rijeka samo 34% svih gazdinstava su vlasništvo poljoprivrednih domaćinstava, u bivšem srezu Split 44%, bivšem srezu Šibenik 44% itd. (odnosi se na teritorijalnu podelu kakva je bila 1960).

Tabela 1

Gazdinstva prema zanimanju članova domaćinstva

(ukupan broj gazdinstava — 100)

Područje	Poljoprivredna	Mešovita	Nepoljoprivredna	Bez radne snage
Jugoslavija	58,6	33,4	5,4	2,6
Mediteran	51,6	38,4	6,6	3,4
Jadranski deo	47,9	41,4	6,4	4,3
Vardarski deo	55,8	35,7	6,9	1,6

Izvor: Popis poljoprivrednih gazdinstava 1960. g. Dokumentacija SZS. Prikazani su podaci za 1960. g., jer za tu godinu postoje podaci za celu teritoriju Jugoslavije, što omogućava poređenja. Kasnije prikazani podaci odnose se na 1966. g. i struktura je nešto izmenjena.

Podaci ukazuju da se u jadranskom delu Mediterana u značajnoj meri konstituiše kategorija mešovitih domaćinstava vlasnika gazdinstava. Imajući u vidu veličinu gazdinstva posmatranu kroz veličinu zemljišta, zatim razvoj saobraćaja i turizma, može se i dalje očekivati nastajanje mešovitih domaćinstava i njihovo zadržavanje kao trajnije kategorije.

Kao rezultat odlaska omladine s gazdinstva i sela, povećava se prosečna starost seoskog stanovništva. Senilizacija sela je naročito značajan fenomen na jadranskim ostrvima. Poljoprivredno stanovništvo starije od 60 godina čini na ostrvima oko 18% ukupnog poljoprivrednog stanovništva, a na ostalom području oko 8%. Veći procenat stanovništva preko 60 godina starosti nalazimo i u celom obalskom pojasu.

Tabela 2

Starosna struktura poljoprivrednog stanovništva

(ukupan broj stanovnika — 100)

Godina	Do 14 godina	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	Preko 60 i nepoznato
Slovenačko primorje	28	6	8	10	10	9	4	5	5	4	11
Istra	27	7	9	10	9	7	4	5	6	5	11
Kvarner	26	6	8	9	8	7	4	6	7	5	14
Dalmacija											
obala	30	7	9	9	8	6	4	5	6	5	11
ostrva	27	6	7	7	6	6	4	6	7	6	18
Zagora	36	8	8	7	6	5	4	5	5	4	12
Crna Gora											
obala	31	7	8	8	8	6	4	5	5	4	14
zagora	36	7	9	8	8	5	3	4	4	4	12
Povardarje	38	9	9	9	7	6	4	4	4	3	7

Izvor: Popis poljoprivrednih gazdinstava 1960. g. Dokumentacija SZS.

Omladina masovnije napušta određene grupe gazdinstava. Negde je veći odlazak rezultat zaposlenosti roditelja van gazdinstva, u drugim slučajevima na to je uticala blizina grada i industrijskog centra. Međutim, osnovni pokretač strukturnih izmena na selu, pa tako i odiaska omladine, je privredni razvoj, otvaranje većih mogućnosti zaposlenja van individualnog gazdinstva na mediteranskom području i ostalim područjima Jugoslavije.

Odlaskom omladine s gazdinstva smanjeni su kapaciteti radne snage; nastala su mnoga domaćinstva koja više nemaju mlađih članova i naslednika na gazdinstvu, ili takva koja nisu u stanju da svojom radnom snagom obrađuju posed.

NEKE KARAKTERISTIKE DOMAĆINSTAVA PREMA PROFESIONALNOJ ORIJENTACIJI OMLADINE

Kao rezultat odlaska omladine s gazdinstava i njihove profesionalne orijentacije i na mediteranskom području formirale su se određene grupe domaćinstava: (1) domaćinstva bez omladine, (2) domaćinstva koja školuju svu omladinu i (3) domaćinstva koja zadržavaju omladinu na gazdinstvu. Struktura domaćinstava grupisana po ovom kriteriju različita je po užim rejonima, ali svaka grupa ima svoje demografske i proizvodno-ekonomske karakteristike.³

Tabela 3

*Struktura domaćinstava prema profesionalnoj orijentaciji omladine
(ukupan broj domaćinstava — 100)*

Rejon	Bez omladine (1)	Školuje svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	45	7	48
Dalmacija	25	36	39
priobalni	17	39	44
ostrva	37	40	23
Zagora	25	33	42
Hercegovina	30	32	38
Crna Gora	14	61	25
priobalni	14	63	23
zagora	15	54	31
Povardarje	10	52	38
Ukupno	19	44	37

³ U ravničarskom rejonu (Vojvodina, Slavonija) struktura je sledeća: grupa (1) — 31%, grupa (2) — 47%, grupa (3) — 22%; u planinskom: grupa (1) — 13%, grupa (2) — 38% i grupa (3) — 49% ukupnog broja gazdinstava.

Podaci su iz radova dra P. Markovića: **Projekcije strukturnih promena u poljoprivredi prvog (žitorodnog) rejona i Neki elementi proizvodnje i dohotka individualnih proizvođača planinskog područja Jugoslavije.**

Svi podaci o profesionalnoj orijentaciji omladine i privredno aktivnih, kao i podaci o njihovim karakteristikama rezultat su anketnog istraživanja koje je izvršeno u okviru programa rada Zavoda za ekonomiku poljoprivrede Poljoprivrednog fakulteta — Zemun. Anketirano je oko 1% ukupnog broja individualnih gazdinstava. Radi toga se u daljem tekstu navode izvori samo za one podatke koji nisu rezultat pomenute ankete.

Opšta je karakteristika ovakve strukture značajno učešće domaćinstava koja školuju svu omladinu. To upućuje ne samo na zaključak da se u narednom periodu može očekivati masovno nastajanje domaćinstava bez omladine, već i na tendenciju napuštanja poljoprivrede na osnovu toga što omladina završava škole.

Školovanje omladine i odlazak iz poljoprivrede normalan je proces koji se odvija na svim nivoima privrednog razvitka, ali je on intenzivniji u razvijenijim sredinama. Za našu je praksu karakteristično da prve dve grupe masovno nastaju i da se treća grupa domaćinstava neprestano smanjuje. Prva grupa domaćinstava (bez omladine) koja je sve do početka industrijalizacije bila na selu sporadična, sada se već oformila kao kategorija koja je u izvesnom smislu homogena. Isto se može reći i za ostale kategorije, a naročito je homogena druga grupa.

Ovako grupisana domaćinstva imaju određene demografske i proizvodno-ekonomske karakteristike.

a) Demografske karakteristike

Opšta zapažanja u vezi s veličinom domaćinstva mogu se svesti na sledeće: domaćinstva bez omladine mala su po broju, iza njih dolaze domaćinstva koja školuju svu decu, dok su po broju najveća ona domaćinstva koja zadržavaju naslednika. Domaćinstva bez omladine najčešće su jednoporođična. Takva domaćinstva nemaju naslednika koji bi u narednoj generaciji nastavio da vodi individualno poljoprivredno gazdinstvo. Naslednik gazdinstva, prema tome, neće biti poljoprivrednik. Njihova zemlja će postepeno prelaziti u ruke drugih vlasnika, privatnih ili društvenih. Domaćinstva koja zadržavaju naslednika na gazdinstvu po broju su najveća, tj. imaju veći broj dece, ona školuju decu, ali još uvek jedan broj dece ostaje na gazdinstvu. Ovde se uglavnom radi o domaćinstvu koje je sastavljeno od dve ili više porodica i takva se domaćinstva zadržavaju u poljoprivredi i pored toga što školuju deo omladine. Njihovo gazdinstvo će se i u narednoj generaciji reprodukovati kao individualno gazdinstvo.

Proces se odvija u sledećem pravcu. Veliko domaćinstvo po broju sastavljeno je od više porodica i proces emancipacije od poljoprivrede zavisan je najpre od procesa smanjivanja veličine domaćinstva. Domaćinstvo se uglavnom smanjuje na dva načina: deobom ili školovanjem dece. Prelazak gazdinstva iz naturalnih oblika gazdovanja u robno-novčane odnose utiče i na demografske promene domaćinstva — vlasnika gazdinstva i redovno vodi k smanjivanju veličine domaćinstva. Gašenje gazdinstva vezano je za smanjivanje domaćinstva, najprije za smanjivanje mogućnosti njegove biološke reprodukcije (školovanje i odlazak omladine iz domaćinstva), a zatim i gašenje domaćinstva. U takvom procesu postepenog smanjivanja i nestajanja poljoprivrednih domaćinstava, u različitom obimu vrši se transformacija poljoprivrede. Takva transformacija stvara realne uslove za podruštvljavanje i jačanje društvene poljoprivrede.

I u ostalim područjima gde su vršena istraživanja tendencije su iste: domaćinstva koja zadržavaju naslednika na gazdinstvu po broju su najveća, dok su najmanja ona domaćinstva koja su ostala bez omladine.⁴

⁴ U ravničarskom rejonu (Vojvodina, Slavonija) prosečna veličina domaćinstava po grupama je sledeća (na 10 domaćinstava): grupa (1) — 17,0 članova po domaćinstvu, grupa (2) — 33,5 članova i grupa (3) — 41,7 članova. U planinskom području grupa (1) ima 21,0 članova, grupa (2) — 55,0, a grupa (3) — 67,0. Podaci iz ranije citiranih radova autora.

Tabela 4

*Veličina domaćinstava po grupama
(broj članova na 10 domaćinstava)*

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	32	18	52	43
Dalmacija	47	23	50	59
priobalni	51	23	52	61
ostrva	38	27	44	46
Zagora	47	19	52	61
Hercegovina	47	21	44	70
Crna Gora	53	25	53	67
priobalni	51	28	52	63
zagora	57	16	57	77
Makedonija	55	22	56	64
Ukupno	50	22	53	61

Takođe, u svim užim rejonima mediteranskog područja odnosi veličine domaćinstva po grupama su isti: najmanje je domaćinstvo prve, a najveće treće grupe.

Najveći broj članova domaćinstava bez omladine čine starija lica. Prosečna starost ovakvog domaćinstva za mediteransko područje iznosi u proseku oko 60 godina, u Kvarneru 61 godinu, dalmatinskoj obali 59 godina, Dalmatinskoj zagori 63 godine, ostrvima 56 godina, Hercegovini i u Crnogorskom primorju oko 48 godina, a 56 godina u ostalom delu Crne Gore i Povardarju.

Zaposlenost van poseda karakteristična je za sve grupe gazdinstava. U pojedinim užim rejonima najviše zaposlenih van gazdinstva je u prvoj, a u ostalim u drugoj ili trećoj grupi. Za celo područje u proseku na 10 domaćinstava dolazi oko 7 lica zaposlenih van gazdinstva, što je znatno više od jugoslovenskog proseka (na 10 domaćinstava dolazi 5 zaposlenih van gazdinstva)

Tabela 5

*Stalno zaposleni van gazdinstva
(broj zaposlenih na 100 gazdinstava)*

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	96	27	225	272
Dalmacija	62	21	74	76
priobalni	75	28	73	94
ostrva	46	26	71	34
Zagora	60	15	77	72
Hercegovina	15	6	18	20
Crna Gora	75	49	82	71
priobalni	82	62	91	71
zagora	50	10	50	71
Makedonija	72	25	89	61
Ukupno	67	24	82	71

Najveća zaposlenost van gazdinstva je u grupi domaćinstava koja školuju svu omladinu, a zatim u onim domaćinstvima koja zadržavaju nasljednika. To vredi i za druge rejone u celoj zemlji. Na osnovu ovoga može se zapaziti da decu najviše školuju lica zaposlena van gazdinstva.

Odlazak sa zemlje, kao što je ranije prikazano, karakterističan je ovde za sva gazdinstva. Može se zapaziti, međutim, da je najveći broj stanovnika odseljen iz domaćinstava, koja su sada bez omladine, što znači da je proces deagrarijacije ovih domaćinstava tekao u celom posleratnom periodu,⁵ i on je zadnjih godina bio tako intenzivan da je dovodio do depopulacije. U drugoj grupi domaćinstava koja školuju svu omladinu, odlazak s gazdinstva takođe je bio vrlo intenzivan i uglavnom veći od prirodnog priraštaja. Za treću grupu domaćinstava (koja zadržava nasljednika na gazdinstvu) takođe je karakterističan odlazak s gazdinstva, ali je manji nego kod prethodne dve grupe i manji je od prirodnog priraštaja stanovnika ovih gazdinstava.

Gotovo u svim užim rejonima, u prvoj grupi gazdinstava, broj onih koji su napustili gazdinstva veći je nego što je bio prirodni priraštaj. U drugoj grupi odlazak s gazdinstva bio je u visini prirodnog priraštaja ili manji, a tek je u trećoj grupi prirodni priraštaj veći od broja lica koja su otišli s gazdinstva.

Tabela 6

*Odlazak s gazdinstva
(broj odseljenih posle 1945. god. na 100 gazdinstava)*

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju nasljednika (3)
Kvarner	57	50	75	61
Dalmacija	129	162	131	104
priobalni	96	143	109	68
ostrva	112	144	113	60
Zagora	157	180	158	141
Hercegovina	270	300	290	220
Crna Gora	103	141	95	99
priobalni	97	121	92	96
zagora	119	200	106	105
Makedonija	103	216	99	79
Ukupno	117	169	113	96

Polazeći od pretpostavke da je prirodni priraštaj stanovnika mediteranskog područja oko 0,7% (izuzimajući Povardarje gde iznosi oko 1,6%) može se ceniti da se depopulacija odvija u svim rejonima gde je s gazdinstva u proseku otišlo 1,4 lica.

⁵ Uopšte uzev, deagrarijacija Mediterana, naročito ostrva, teče već više decenija, a započela je još u poslednjoj deceniji prošlog stoleća kada je filoksera uništila osnovnu privrednu granu — vinogradarstvo, na kojoj je počivala privredna aktivnost najvećeg broja stanovnika Dalmacije. Zbog usporenog privrednog razvoja stare Jugoslavije, stanovništvo se selilo u druge države i tamo tražilo zaposlenje. Posle 1945. g. proces deagrarijacije je ubrzan do te mere da se vrši i proces depopulacije. Proces depopulacije je rezultat već izvršene deagrarijacije u trećoj i četvrtoj deceniji i ubrzanog odlaska sa sela u poslednje dve decenije.

b) Proizvodno-ekonomske karakteristike gazdinstava

Mediteransko se područje po nekim karakteristikama poljoprivrede u celini razlikuje od ostalih rejonu. U biljnoj proizvodnji osnovna je karakteristika veća zastupljenost pašnjaka i livada, relativno malo učešće oraničnih površina, ali u pojedinim rejonima veliko učešće voćnjaka i vinograda. U ratarskoj proizvodnji značajan deo površina koristi se za proizvodnju povrća, a u nekim užim rejonima značajna je i proizvodnja industrijskih useva. U stočarstvu vodeće mesto ima ovčarstvo. Sa razvijenom kupoprodajom i zakupom vrše se i pomeranja u zemljišnom posedu.

Tabela 7

Prosečna veličina gazdinstva

(u ha)

Rejon	ha po gazdinstvu	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	1,3	1,5	1,4	1,1
Dalmacija				
priobalni	2,9	3,3	2,8	2,9
ostrva	4,8	4,6	4,1	6,3
Zagora	2,2	1,8	2,1	2,5
Hercegovina	2,2	1,6	1,8	2,9
Crna Gora				
priobalni	1,8	1,3	2,0	1,9
zagora	4,6	2,3	5,3	4,7
Makedonija	2,7	3,0	2,3	3,1

Prosečna veličina gazdinstva po grupama različita je po rejonima mediteranskog područja, ali je manja nego u drugim našim krajevima. Tamo gde je već od ranije prisutna intenzivna deagrarijacija, odlazak omladine (putem školovanja) bio je veći s većih gazdinstava. U tim su rejonima gazdinstva bez omladine veća po površini. U zagorskom delu jadranskog područja, kao i u Povardarju najveća su po površini gazdinstva koja zadržavaju naslednika. Može se zapaziti da su u nekim rejonima najveća gazdinstva onih domaćinstava koja školuju svu omladinu, a ni u jednom rejonu ova gazdinstva nisu najmanja po površini.

Struktura poljoprivredne površine po označenim grupama gazdinstava pokazuje izvesne tendencije. Najmanje obradive površine, a više pašnjaka imaju gazdinstva bez omladine. Treća grupa gazdinstava (koja zadržava naslednika na gazdinstvu) ima nešto veće relativno učešće obradive u ukupnoj površini, a manje pašnjaka. Mada se i u ovom području radi o sitnim gazdinstvima, s malom obradivom površinom, može se ipak zapaziti izvesna emancipacija od intenzivnije obrade dela površina na gazdinstvima koja su sada bez omladine i pretvaranje jednog dela obradivih površina u pašnjake. Obim takvih promena je mali, ali postoji tendencija koja upućuje na zaključak da se takve promene u strukturi površina mogu očekivati i u narednom periodu.

Tabela 8

Procenat pašnjaka

(poljoprivredna površina — 100)

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	58	59	33	61
Dalmacija	43	49	43	38
priobalni	32	40	35	27
ostrva	58	58	57	58
Zagora	38	41	39	36
Hercegovina	37	35	37	38
Crna Gora	30	26	33	22
priobalni	23	25	21	27
zagora	37	27	49	17
Makedonija	9	14	8	9
Ukupno	29	39	27	25

Mediteransko područje (izuzimajući Povardarje) uglavnom je rejon pašnjačkih površina, ali i po svim užim rejonima najveće učešće pašnjaka je u prvoj grupi, gde je i najmanje učešće obradive površine.

U pogledu strukture obradive površine po grupama gazdinstava i rejonima, mogu se učiniti izvesna zapažanja. U jadranskom priobalnom delu Mediterana i na ostrvima oranične površine čine manji deo (ispod 50%) obradive površine. Za ceo ovaj rejon karakteristično je da je najveće učešće oranične površine u gazdinstvima koja zadržavaju naslednika (treća grupa), a uglavnom najmanje u grupi gazdinstava koja su bez omladine. U čitavom zagorskom delu i Povardarju oranična površina čini veći deo obradive površine (preko 50%) a najveće učešće oranične u obradivoj površini je u prvoj grupi gazdinstava. Izuzetak čini zagorski deo Crne Gore gde najveći deo obradive površine čine livade, naročito u prvoj grupi.

Tabela 9

Procenat oranične površine po grupama

(obradiva površina — 100)

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	23	20	24	26
Dalmacija				
priobalni	46	38	33	59
ostrva	24	21	23	28
Zagora	70	73	69	71
Hercegovina	63	63	66	62
Crna Gora				
priobalni	47	42	48	50
zagora	29	25	26	32
Makedonija	84	88	81	85

Površina voćnjaka i vinograda, posle oranične površine, zauzima najveći deo obradivog zemljišta. Na ostrvima površina voćnjaka čini najveći deo obradivog zemljišta. U onim rejonima gde voćnjaci imaju veći ekonomski značaj, najviše su zastupljeni u prvoj grupi gazdinstava, a manje u drugoj, posebno trećoj.⁶ To se naročito odnosi na dalmatinsko primorje i ostrva. U ostalim rejonima površina voćnjaka je više zastupljena u drugoj, odnosno trećoj grupi.

Tabela 10

Procenat površine voćnjaka

(obradiva površina — 100)

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	1	0	1	1
Dalmacija				
priobalni	28	41	36	18
ostrva	44	48	44	38
Zagora	2	1	2	3
Hercegovina	1	2	—	—
Crna Gora				
priobalni	12	11	12	13
zagora	1	1	0	1
Makedonija	5	4	5	5

Relativno najveće učešće vinogradarskih u obradivim površinama ima treća, a najmanje prva grupa. Ovakvi se odnosi mogu tumačiti potrebama za radnom snagom kod pojedinih vrsta proizvodnje. Vinogradarstvo zahteva više radne snage nego voćarstvo, naročito u poluekstenzivnoj proizvodnji. Gazdinstva bez radne snage, a to su u najvećoj meri gazdinstva bez omladine, zadržavaju veću površinu voćnjaka na račun oranične površine i vinograda, dok ona koja zadržavaju naslednika imaju najveće domaćinstvo (i najviše radne snage) zadržavaju veću površinu vinograda, ali manju površinu voćnjaka. kako bi najveći deo obradive površine mogli koristiti kao oraničnu površinu.

Za strukturu setvenih površina mogu se učiniti neka zapažanja. U jadranskom delu — priobalnom i ostrvima, najveće učešće površina pod žitima je u trećoj grupi, a najmanje u prvoj. Isto tako, i površina pod industrijskim usevima relativno je najviše zastupljena u trećoj, a najmanje u prvoj. Kod ovoga treba imati u vidu napred iznete podatke da je u ovom rejonu u prvoj grupi i najmanja oranična površina. Površina pod povrćem u ovom rejonu najviše je zastupljena u prvoj, a najmanje u trećoj grupi. U zagorskom delu najveće učešće površine pod žitima je u prvoj grupi, dok su ostale grupe useva najviše zastupljene u drugoj grupi. U hercegovačkom delu Mediterana industrijski usevi zauzimaju najveći deo oranične površine u prvoj, a najmanji u trećoj grupi, dok su žita najviše zastupljena u trećoj grupi gazdinstava. U Povardarju, najveće učešće površine žita je u prvoj, a najmanje u trećoj grupi, dok su sve ostale grupe useva najviše zastupljene u trećoj, a najmanje u prvoj grupi.

⁶ Površina voćnjaka, ako se posmatra po grupama gazdinstava, a i uopšte, ne može uvek verno da odražava strukturu površina, s obzirom na to da se jedan broj voćnih stabala nalazi van površine voćnjaka, u rasutom, pojedinačnom uzgoju. Isto se može odnositi i na površinu vinograda.

Tabela 11

Procenat površine vinograda

(obrađiva površina — 100)

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	1	1	—	1
Dalmacija				
priobalni	22	18	23	22
ostrva	32	30	32	33
Zagorje	21	21	23	21
Hercegovina	36	35	34	37
Crna Gora				
priobalni	10	8	12	4
zagorje	6	6	6	5
Makedonija	5	4	6	4

Podaci o strukturi korišćenja površina i strukturi setvene površine pokazuju da grupe gazdinstava prema profesionalnoj orijentaciji omladine imaju i svoje određene karakteristike, koje su determinisane obimom radne snage, a isto tako i ekonomskim uslovima.

Stočarstvo je nejednako zastupljeno po pojedinim rejonima i grupama gazdinstava. Može se zapaziti da su sve vrste stoke najmanje zastupljene u prvoj, a najviše u trećoj grupi gazdinstava. U pojedinim rejonima broj ovaca po gazdinstvu treće grupe veći je do deset puta od broja ovaca po gazdinstvu prve grupe. Nešto blaže razlike, a s istom tendencijom postoje i kod drugih vrsta stoke.

Tabela 12

Broj ovaca po grupama gazdinstava

(na 100 gazdinstava)

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	390	408	300	395
Dalmacija				
priobalni	35	130	129	762
ostrva	47	35	30	95
Zagorje	1019	572	780	1479
Crna Gora				
priobalni	512	124	514	745
zagorje	910	100	853	1395
Makedonija	634	369	501	889

Do iste se predodžbe dolazi kada se posmatra broj pojedinih vrsta stoke prema površini. Kao rezultat različite veličine gazdinstava i po rejonima razlike među grupama su manje.

Vrednost proizvodnje je skoro u svim podrejonima najveća u trećoj grupi domaćinstava. U nekim rejonima ona je najveća u drugoj grupi.

Robna proizvodnja u proseku čini oko 35% vrednosti proizvodnje. Najveća robna proizvodnja je na dalmatinskim ostrvima gde čini oko 60% vrednosti proizvodnje.⁷ U Dalmatinskom zagorju, gde je tržište nerazvijeno, robna proizvodnja čini samo oko 31% vrednosti proizvodnje.

Tabela 13

Procenat robne proizvodnje

(ukupna proizvodnja — 100)

Rejon	Grupa gazdinstava	% robne proizvodnje	Rejon	Grupa gazdinstava	% robne proizvodnje
Kvarner	U	39	Hercegovina	U	52
	1	44		1	55
	2	53		2	54
	3	34		3	50
Dalmatinska obala	U	39	Crnogorska obala	U	41
	1	28		1	32
	2	40		2	44
	3	40		3	31
Dalmatinska ostrva	U	67	Crnogorska zagora	U	43
	1	75		1	40
	2	58		2	51
	3	68		3	39
Dalmatinska zagora	U	31	Povardarje	U	43
	1	34		1	45
	2	34		2	30
	3	27		3	55

Kao i vrednost proizvodnje, vrednost robne proizvodnje je takođe najveća u trećoj grupi gazdinstava, mada u nekim rejonima najveću vrednost robne proizvodnje ima druga grupa gazdinstava.

Struktura vrednosti robne proizvodnje (biljna—stočna) uglavnom se podudara sa strukturom vrednosti proizvodnje. U nekim rejonima postoje razlike. U Dalmatinskom zagorju učešće vrednosti robne proizvodnje stočarstva u ukupnoj vrednosti robne proizvodnje veće je od učešća vrednosti stočarstva u vrednosti ukupne proizvodnje. U vrednosti proizvodnje stočarstvo učestvuje s oko 40%, a u robnoj proizvodnji s 53%. Blage tendencije u tom pravcu zapažene su i na Kvarneru. U svim ostalim rejonima učešće biljne u robnoj proizvodnji veće je nego što je njeno učešće u ukupnoj vrednosti proizvodnje. To je naročito izraženo u hercegovačkom delu Mediterana — gde se robnost gazdinstva bazira na industrijskim kulturama, crnogorskom na bazi povrća i makedonskom na bazi povrća i industrijskih useva.

Crnogorsko primorje, kao i zagorski deo, gotovo celokupnu robnu biljnu proizvodnju zasniva na proizvodnji povrća. U ova dva reiona robna proizvod-

⁷ U proseku za celu zemlju vrednost robne proizvodnje individualnih gazdinstava kreće se oko 49% vrednosti ukupne proizvodnje. U gazdinstvima do 2 ha veličine ona čini oko 35%, a u gazdinstvima veličina preko 8 ha oko 51%.

nja povrća ima najveći značaj u prve dve grupe — oko 95% vrednosti ukupne robne biljne proizvodnje gazdinstava. Zatim po značaju robne proizvodnje povrća dolazi Povardarje s oko 65% ukupne vrednosti robne proizvodnje. U ovom rejonu povrće čini najveći deo robne proizvodnje u trećoj grupi — oko 71% celokupne vrednosti biljne robne proizvodnje. I u dalmatinskom primorju u okviru biljne proizvodnje povrće čini najveći deo robne proizvodnje — oko 56% naročito u drugoj i trećoj grupi gazdinstava.

Tabela 14

*Procenat vrednosti biljne proizvodnje
(biljna i stočna proizvodnja — 100)*

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Skoluju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	27	29	21	26
Dalmacija				
priobalni	87	92	91	84
ostrva	96	98	93	97
Zagorje	60	54	62	60
Hercegovina	71	72	71	71
Crna Gora				
priobalni	57	59	60	35
zagorje	64	43	69	60
Makedonija	76	87	73	77

Voće ima najveći značaj u proizvodnji i robnoj proizvodnji u Dalmaciji i na ostrvima, a grožđe još u Dalmatinskom zagorju i hercegovačkom delu Mediterana. U svim ovim rejonima voće i grožđe čine najveći deo vrednosti proizvodnje i robne proizvodnje u prvoj grupi gazdinstava.

Zapaža se da prva grupa gazdinstava najveći deo vrednosti ukupne i robne proizvodnje bazira na voću i grožđu, a manje na povrću i industrijskim usevima, dok treća grupa gazdinstava najveći deo vrednosti u biljnoj proizvodnji (ukupne i robne) bazira na povrću i industrijskim usevima.

Promet zemlje prodajom i zakupom vrši se u svim rejonima, a nešto je jače prisutan u Povardarju i Crnogorskom primorju. Kupoprodaja zemlje postoji u svim grupama, ali su različiti odnosi prodate i kupljene zemlje po pojedinim grupama gazdinstava. Uočava se da prva grupa gazdinstava više prodaje nego što kupuje. Razlika između prodate i kupljene površine najveća je u prvoj grupa, u drugoj grupi je manja ili je pak veća kupljena površina, dok je u trećoj grupi veća kupljena nego prodana površina.

Podaci o kupoprodaji upućuju na zaključak da gazdinstva bez omladine, koja su uglavnom u rukama staračkih domaćinstava, smanjuju svoje gazdinstvo, dok ga treća grupa koja ima naslednika na gazdinstvu povećava.

Zakup je takođe u različitom obimu razvijen u svim rejonima i grupama gazdinstava. Tendencije su uglavnom iste kao i kod kupoprodaje: prva grupa više daje nego što uzima zemlju u zakup, a treća više uzima nego što daje zemlju u zakup.

Tabela 15

Bilans kupoprodaje zemljišta 1965. g.
(% od vlastite površine /+./-./)*

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Dalmacija priobalni	-1,41	- 2,87	- 0,77	-1,37
ostrva	+ 0,51	- 0,52	+ 1,07	+1,03
Zagorje	-0,20	+ 4,35	+ 0,77	+0,89
Hercegovina	-0,83	- 3,58	—	—
Crna Gora priobalni	+ 1,37	—	+ 0,46	+4,35
Makedonija	-8,53	-16,86	-11,37	-3,40

* Plus (+) označava da dotična kategorija više kupuje nego što prodaje zemlju, minus (-) označava da više prodaje nego što kupuje.

Tabela 16

*Bilans zakupa zemljišta**
(% od vlastite površine /+./-./)

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Dalmacija priobalni	-0,44	-0,16	-0,82	-0,24
ostrva	+0,60	—	+0,75	+1,66
Zagorje	-0,42	-3,26	—	+0,48
Hercegovina	-1,08	-5,25	—	+0,28
Crna Gora priobalni	+1,03	-0,63	-0,49	+3,15
Makedonija	+1,42	-5,67	+1,52	+3,08

* Bilans zakupa formiran je po istom principu kao i bilans kupoprodaje. Treba imati u vidu da se vrši i promet zemlje s društvenim gazdinstvima i vlasnicima zemlje koji žive u gradu. Otuda se u celom rejonu unutar individualne poljoprivrede javlja plus i minus.

Postojećom profesionalnom orijentacijom omladine stvaraju se uslovi za menjanje posedovne i agrarne strukture. Ona stvara realne uslove da se povećava društveni sektor u poljoprivredi i da se smanjuje broj individualnih gazdinstava.

NEKE KARAKTERISTIKE DOMAĆINSTAVA PREMA PROFESIONALNOJ ORIJENTACIJI PRIVREDNO AKTIVNIH

Zapošljavanje privredno aktivnih lica poljoprivrednog gazdinstva menja socijalno-ekonomski sastav domaćinstva — vlasnika gazdinstva. U sve većem broju gazdinstava vlasnici nisu samo poljoprivrednici, već lica raznih profesija. Ukoliko je zapošljavanje intenzivnije masovnije nastaje mešovita kate-

gorija domaćinstava.⁸ U prošlosti se na mediteranskom području ova kategorija brže omasovljavala nego u ostalim područjima, ali ne kao rezultat bržeg privrednog razvoja, koliko zbog specifične konstelacije privrede, naročito pomorstva i urbanizacije naselja duž obale.

Celokupno mediteransko područje se dakle po zastupljenosti mešovite kategorije, od ostalog područja razlikuje po većem učešću mešovitih u ukupnom broju svih gazdinstava.⁹ Mešovitih domaćinstava ovde ima oko 56% od ukupnog broja dok su ostalo poljoprivredna. Po užim rejonima njihovo učešće je različito, a negde dostiže i do 60%.

Tabela 17

Struktura domaćinstava prema zanimanju privredno aktivnih 1966. g.
(ukupan broj domaćinstava — 100)

Rejon	Poljoprivredna	Mešovita
Kvarner	12	88
Dalmacija	47	53
priobalni	44	56
ostrva	60	40
Zagora	43	57
Hercegovina	83	17
Crna Gora	41	59
priobalni	37	63
zagorje	54	46
Povardarje	42	58
Ukupno	44	56

U proseku za celu zemlju poljoprivredna domaćinstva čine oko 58% ukupnog broja svih domaćinstava vlasnika gazdinstava.

Veći broj mešovitih domaćinstava na Mediteranu, naročito u njegovom jadranskom delu, javlja se i kao rezultat oskudnih prirodnih uslova za razvoj poljoprivrede. Mala površina zemljišta koja se može obrađivati i za koju je trebalo uložiti mnogo truda da bi se privela u stanje pogodno za obradu upućivala je neprestano stanovništvo iz poljoprivrede u druge aktivnosti i zanimanja.¹⁰ Osnovno bogatstvo u zemljištu koje su činila kraška polja, nije

⁸ Pitanje mešovitih kategorija domaćinstava u poljoprivredi jako je kompleksno. U ovom radu se sva ta pitanja ne obrađuju. Ona su detaljnije obrađena u knjigama dra Petra Markovića: **Uticaј migracija poljoprivrednog stanovništva na menjanje agrarne strukture i Neki elementi proizvodnje i dohotka individualnih poljoprivrednih proizvođača planinskog područja Jugoslavije**, obe u izdanju Poljoprivrednog fakulteta Zemun, i članku: **Neka pitanja koncentracije i centralizacije u poljoprivredi Zapada**, Ekonomist 3/1964. g. Ovde želimo naglasiti da mešovite kategorije nisu nova pojava u poljoprivredi. One postoje u svim fazama razvoja poljoprivrede, ali najmasovnije nastaju u periodu brze industrijalizacije. Njihov značaj i mesto različiti su u pojedinim fazama razvoja privrede. U visokorazvijenim zemljama (ili rejonima) njihovo gazdinstvo se svodi na okućnicu i ona značajnije ne učestvuju u proizvodnji i robnoj proizvodnji, dok u zemljama u razvoju ona utiču na deficit poljoprivrede, ali na bazi postojanja ove kategorije vrše se značajne uštede u sredstvima za urbanizaciju, u sredstvima za dohotke i sl.

⁹ U ovom prikazu sva domaćinstva vlasnici gazdinstva podeljena su na dve grupe: poljoprivredna i mešovita. Kao mešovita su prikazana sva ona koja imaju zaposlene van gazdinstva bez obzira na broj zaposlenih kao i oblast proizvodnje gde rade.

¹⁰ Za razliku od ostalih područja u Jugoslaviji jadranski deo Mediterana karakteriše mali fond obradivog zemljišta. Seljak je morao iz kamena da stvara sebi male oaze obradivog zemljišta. Decenijama je seljak u ovom području (naročito u Dalmaciji i Istri) na padinama zidao terase da bi formirao male površine za obradu. Citavi kompleksni površina koje su imale kamenu podlogu, prekriveni su na taj način terasama.

bilo pristupačno siromašnom seljaku, jer je obrađivanje i njihovo osposobljavanje za obradu zahtevalo velike investicije koje nije mogao da obezbedi inokosni seljak. Bogatstva ovih polja nisu bila pristupačna i sve je zavisilo od čudi prirode i podzemnih voda.

Pomorska privreda i turizam otvarale su mogućnosti da seljak svoj dohodak poveća radom van gazdinstva, zapošljavanjem u svom ili u najbližem susjednom mestu. Za razliku od ostalih rejonu, najveći broj zaposlenih van gazdinstava radi u svome mestu. U proseku oko 38% svih zaposlenih van gazdinstva radi u svom mestu, a na ostrvima čak 63%.¹¹

a) Demografske karakteristike

Mešovita domaćinstva u proseku za celo područje imaju veći broj članova po domaćinstvu. U nekim rejonima razlike su dosta velike. Veće mešovito domaćinstvo je rezultat sastava domaćinstva. Takva domaćinstva sastavljena su obično od dve porodice, od kojih se jedna orijentiše na rad van gazdinstva, a druga na gazdinstvo.

Tabela 18

Veličina domaćinstva po grupama

(broj članova na 100 domaćinstava)

Rejon	Prosek	Poljoprivredna	Mešovita
Kvarner	324	171	345
Dalmacija			
priobalni	511	425	579
ostrva	382	347	435
Zagorje	475	403	525
Hercegovina	470	477	433
Crna Gora			
priobalni	513	480	532
zagorje	570	489	665
Makedonija	553	495	596

U proseku za celu zemlju mešovito domaćinstvo je po broju članova veće od poljoprivrednog, ali su u mediteranskom području ove razlike veće. Na konstituisanje većeg mešovitog domaćinstva uticalo je nekoliko faktora. Pre svega, poljoprivredna se domaćinstva naslednom deobom gazdinstva umnožavaju, ali se smanjuje prosečna veličina domaćinstva. Radi toga je poljoprivredno domaćinstvo po pravilu sastavljeno od manjeg broja porodica. Mešovito domaćinstvo je uglavnom sastavljeno najmanje od dve porodice (poljoprivredne i nepoljoprivredne).

Iz mešovitih domaćinstava, i pored toga što su ona veća po broju, odlazi veći broj članova domaćinstva van gazdinstva u druge delatnosti. Ipak postoje razlike po rejonima. U onim rejonima gde je privreda razvijenija veći broj stanovnika otišao je s gazdinstva poljoprivrednih domaćinstava.

¹¹ U proseku za celu zemlju od ukupnog broja stalno zaposlenih van gazdinstva 21% radi u svom mestu.

b) Proizvodno-ekonomske karakteristike gazdinstava

Gazdinstva grupisana prema zaposlenosti članova domaćinstva imaju posebne proizvodno-ekonomske karakteristike. One nisu jako izražene zbog raznih prelaznih oblika poljoprivrednog i mešovitog domaćinstva, kao i zbog specifične privredne strukture gde je gazdinstvo u mnogim rejonima uzgredna privredna aktivnost domaćinstva.

Veličina gazdinstva za celo područje približno je ista u obe grupe, dok je u većini rejona gazdinstvo poljoprivrednih domaćinstava veće po površini.¹² Podaci o veličini gazdinstava po grupama ukazuju da u svim grupama na mediteranskom području, više nego u drugim rejonima, postoji jače izražena težnja za zapošljavanjem van gazdinstva.

U strukturi korišćenja poljoprivredne površine po grupama gazdinstava, ne postoje neke veće razlike. S druge strane korišćenje oranične površine različito je po rejonima. Može se zapaziti da mešovita domaćinstva seju veći deo oranične površine žitima nego što to čine poljoprivredna domaćinstva. Poljoprivredna domaćinstva više od mešovitih gaje industrijske useve i povrće. U dalmatinskom primorju poljoprivredna domaćinstva seju oko 74% oranične površine povrćem, dok mešovita 51%. U istom rejonu poljoprivredna seju pšenicu na oko 25% svoje oranične površine, a mešovita na 44%.

Tabela 19

Prosečna veličina gazdinstva

Rejon	Prosek	Poljoprivredna	Mešovita
Kvarner	1,3	2,1	1,2
Dalmacija			
priobalni	2,9	3,1	2,7
ostrva	4,8	4,7	4,8
Zagorje	2,2	2,3	2,1
Hercegovina	2,2	2,3	1,7
Crna Gora			
priobalni	1,8	1,7	1,9
zagorje	4,6	3,7	5,8
Makedonija	2,7	3,7	2,0

Na ostrvima poljoprivredna domaćinstva seju oko 63% oranične površine industrijskim usevima, a mešovita 42%. U Povardarju poljoprivredna domaćinstva zasejavaju oko 51% svojih površina žitima, 26% industrijskim usevima, a mešovita 65% oranične površine žitima i 9% industrijskim usevima.

Stočarstvo je također različito zastupljeno po grupama gazdinstava, ali ne postoje jasno izražene tendencije kao kod gazdinstava grupisanih prema profesionalnoj orijentaciji omladine. Goveda i konji su skoro u svim rejonima više zastupljeni u prvoj grupi (poljoprivredna), ovce su u pojedinim rejonima više zastupljene u prvoj, a u drugim rejonima u drugoj grupi. Živina je u svim rejonima više zastupljena u drugoj grupi, tj. mešovitim domaćinstvima.

¹² U ekonomski razvijenim rejonima veličina gazdinstva mešovitih domaćinstava je skoro upola manja od gazdinstava poljoprivrednika.

Tabela 20

Broj živine po grupama gazdinstava

(na 100 gazdinstava)

Rejon	Prosek	Poljoprivredna	Mešovita
Kvarner	464	286	488
Dalmacija			
priobalni	692	338	974
ostrva	449	385	545
Zagorje	584	535	624
Crna Gora			
priobalni	900	728	1000
zagorje	809	661	981
Makedonija	561	1217	1003

U prometu zemlje učestvuju obe grupe gazdinstava. U pojedinim rejonima (dalmatinsko primorje, dalmatinska ostrva i Crnogorsko primorje) poljoprivredna domaćinstva više daju zemlju u zakup i više prodaju zemlju, dok u drugim rejonima mešovita domaćinstva više prodaju i daju zemlju u zakup.

Veličina poljoprivredne proizvodnje i robne proizvodnje različite su po grupama domaćinstava i u tom pogledu mogu se učiniti neka zapažanja. Vrednost proizvodnje po gazdinstvu u ekonomski razvijenijim rejonima veća je u poljoprivrednim domaćinstvima, dok je u ekonomski manje razvijenim rejonima ona veća na gazdinstvima mešovitim domaćinstava. U celom primorju i ostrvima vrednost proizvodnje veća je na gazdinstvima poljoprivrednika, dok je na celoj teritoriji zagorskog dela i Povardarja ona ili približno ista za obe grupe gazdinstava ili je veća na mešovitim.

Tabela 21

Vrednost proizvodnje i robne proizvodnje po gazdinstvu*

(u hiljadama dinara)

Rejon	Grupa gazdinstava	% robne proizvodnje	Rejon	Grupa gazdinstava	% robne proizvodnje
Kvarner	1	42	Hercegovina	1	52
	2	39		2	55
Dalmatinska obala	1	41	Crnogorska obala	1	41
	2	37		2	42
Dalmatinska ostrva	1	72	Crnogorsko zagorje	1	45
	2	58		2	43
Dalmatinsko zagorje	1	30	Povardarje	1	43
	2	32		2	42

* 1 — poljoprivredna; 2 — mešovita

Gazdinstva poljoprivrednika imaju veće učešće robne proizvodnje u gotovo svim rejonima. Razlike u ukupnom učešću robne proizvodnje između

poljoprivrednih i mešovitih nisu tako velike, ali s obzirom na to da postoje u svim rejonima, ukazuju na tendenciju da poljoprivredna domaćinstva iznose na tržište veći deo svoje proizvodnje.

Ovakve tendencije zapažaju se i u ostalim rejonima Jugoslavije, a uslovljene su promenama koje nastaju prodiranjem robnonovčanih odnosa u seosku naturalnu privredu. Naime, novčana sredstva odlaze na selo uglavnom na dva načina: prodajom poljoprivrednih proizvoda i zaposlenošću van gazdinstava. Prvi je način karakterističan za poljoprivredna domaćinstva, a oba načina za mešovita domaćinstva koja novčani dohodak formiraju na bazi tržišne proizvodnje i stalne zaposlenosti van gazdinstva. U kojoj će meri biti presudan dohodak od gazdinstva (tržišta) ili od zaposlenosti van gazdinstva zavisi od ekonomske razvijenosti rejona. Ukoliko su viši dohoci zaposlenih van gazdinstva smanjuje se uticaj dohotka od gazdinstva, a s ekonomskim razvojem postepeno se napušta gazdinstvo. Najpre se smanjuje njegova veličina i ono se pretvara u okućnicu kao dopunski izvor dohodaka. U takvim rejonima normalno je da je poljoprivredni dohodak poljoprivrednih domaćinstava veći od poljoprivrednog dohotka mešovitih. Diferenciranje u poljoprivredi u većoj meri je izvršeno, a značaj mešovitih u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji se smanjuje.¹³

Za ekonomski nerazvijene rejone karakteristično je nerazvijeno tržište uopšte, pa tako i tržište poljoprivrednih proizvoda. Gotovo jedini način prodiranja novčanih sredstava na selo je stalna zaposlenost van gazdinstva. Novčani dohodak od zaposlenosti van gazdinstva čini najveći deo dohotka i on dobrim delom odlazi na razvoj poljoprivredne proizvodnje, mada značajan deo ovog dohotka služi za poboljšanje standarda domaćinstva. Mešovita domaćinstva u ovakvim rejonima postižu veću proizvodnju i u povoljnijem su ekonomskom položaju od poljoprivrednih.

U prilog ovakvim zapažanjima mogu poslužiti i podaci o novčanim ulaganjima u poljoprivrednu proizvodnju. Na primer, u priobalnom delu Dalmacije poljoprivredna domaćinstva ulažu prosečno u gazdinstvo oko 270.000 dinara, a mešovita oko 149.000 dinara; na ostrvima poljoprivredna 168.000, mešovita 122.000 dinara; u Crnogorskom primorju poljoprivredna 36.000, a mešovita oko 32.000 dinara. U Povardarju obe grupe ulažu u gazdinstvo oko 97.000; u zagorskom delu Crne Gore poljoprivredna ulažu u gazdinstvo oko 55.000, a mešovita 73.000; u dalmatinskom zagorskom delu poljoprivredna ulažu u gazdinstvo oko 60.000, a mešovita oko 52.000 dinara.

Karakteristično je da poljoprivredna domaćinstva u onim rejonima gde imaju veću ukupnu i robnu proizvodnju od mešovitih, veći deo robne proizvodnje iznose na tržište preko društvenih organizacija: u dalmatinskom primorju oko 82% ukupne robne proizvodnje, na ostrvima oko 97%. Procenat robne proizvodnje koji ide preko društvenih gazdinstava u mešovitim je domaćinstvima manji.

U nekim rejonima u strukturi proizvodnje po grupama domaćinstava veća je zastupljenost biljne proizvodnje u poljoprivrednim nego u mešovitim gazdinstvima.

¹³ Takve tendencije se mogu zapaziti i u drugim zemljama. Zavisno od stepena ekonomskog razvika smanjuje se značaj proizvodnje mešovitih domaćinstava.

Tabela 22

*Učešće biljne proizvodnje
(biljna i stočna proizvodnja — 100)*

Grupa gazdinstava	Kvarner	Dalmatinska obala	Dalmatinska ostrva	Dalmatinsko zagorje	Hercegovina	Crnogorska obala	Crnogorsko zagorje	Povardarje
Prosek	80,0	38	6	12	4	77	73	44
Poljoprivredna	76,1	43,3	5,9	9,3	4,0	73,5	74,5	41,7
Mešovita	81,3	32,6	6,1	14,5	3,0	79,6	71,9	46,6

U biljnoj proizvodnji učešće vrednosti ukupne i robne proizvodnje veća je na gazdinstvima mešovitim domaćinstava, dok je učešće vrednosti ukupne i robne proizvodnje grožđa veće na gazdinstvima poljoprivrednih domaćinstava.

Karakteristično je da su mešovita domaćinstva značajni proizvođači povrća. U Povardarju robna proizvodnja povrća čini oko 66% ukupne vrednosti biljne robne proizvodnje u mešovitim, a u poljoprivrednim oko 62%. Slični su odnosi i u zagorskom delu Crne Gore.

NOVČANI IZDACI ZA PROIZVODNJU I POREZ

Novčani izdaci za proizvodnju najveći su u dalmatinskom primorju, zatim ostrvima, hercegovačkom delu Mediterana, a najmanji na Crnogorskom primorju. Kada se gazdinstva grupišu prema profesionalnoj orijentaciji omladine, novčani izdaci su najveći na onim gazdinstvima koja zadržavaju naslednika, mada u pojedinim rejonima (dalmatinski deo) najveće novčane izdatke ima prva ili druga grupa gazdinstava koja školuju svu decu.

U strukturi novčanih izdataka najveće stavke su izdaci za rad tuđe radne snage, tuđe radne stoke i izdaci za nabavku veštačkih đubriva. Novčani izdaci za seme i sredstva za zaštitu bilja predstavljaju manje izdatke.

Može se zapaziti da su u svim rejonima najveći izdaci za rad tuđe stoke i radne snage u prvoj grupi (bez omladine), zatim po veličini ovih izdataka dolazi druga grupa i na kraju treća grupa. Skoro u svim rejonima ovi izdaci u prvoj grupi čine oko 50% svih novčanih izdataka, a u trećoj grupi 30%. Međutim, novčani izdaci za nabavku veštačkih đubriva i sredstava za zaštitu bilja najveći su u trećoj, a najmanji u prvoj grupi. U proseku za sve rejone ovi izdaci čine oko 28% svih novčanih izdataka, a u pojedinim rejonima i preko 40%.

Kada se usporede gazdinstva koja pripadaju poljoprivrednim i mešovitim domaćinstvima može se zapaziti da su u skoro svim rejonima veći novčani izdaci na gazdinstvima poljoprivrednih domaćinstava za oko 20%. U strukturi ovih izdataka poljoprivredna domaćinstva imaju veće izdatke za seme, za rad tuđe radne snage i tuđe stoke, za zaštitu useva, dok mešovita u većini rejona imaju veće izdatke za nabavku mineralnih đubriva.

Novčani izdaci za porez, doprinose i socijalne usluge su različiti po rejonima. Najveći su u trećoj grupi, a u nekim rejonima u drugoj. Prva grupa (bez omladine) ima najmanje novčane izdatke za ovu svrhu.

Tabela 23

Novčani izdaci za kupovinu mineralnih đubriva

(ukupni novčani izdaci — 100)

Rejon	Prosek	Bez omladine (1)	Školuju svu omladinu (2)	Zadržavaju naslednika (3)
Kvarner	2	3	—	4
Dalmacija				
priobalni	21	14	18	26
ostrva	18	10	22	26
Zagorje	13	9	13	15
Hercegovina	12	11	12	14
Crna Gora				
priobalni	33	54	30	51
zagorje	40	—	35	43
Makedonija	16	10	15	18

Izdaci za porez i socijalne usluge po domaćinstvima grupisanim na poljoprivredna i mešovita, veći su u domaćinstvima poljoprivrednika, s osetno većim učešćem izdataka za socijalne usluge. No to ne znači da mešovita domaćinstva imaju manje izdatke za socijalne usluge. Naprotiv, takvi izdaci su veći u mešovitim domaćinstvima, ali ih poljoprivredna domaćinstva prikazuju kao deo dohotka koji se izdvaja za socijalne usluge, dok ih mešovita (zaposleni van gazdinstva) i ne prikazuju kao dohodak.

Izdaci za vodni doprinos vrlo su mali, izuzev za Povardarje gde oni iznose oko 11% svih izdataka iz ove grupe.

Summary**SOCIO-ECONOMICAL CHANGES IN VILLAGE OF THE MEDITERRANEAN REGION OF YUGOSLAVIA**

About 11.00% of the total Yugoslav population live in the Mediterranean region of the country. In the geographical, economical and cultural respect this region is very heterogeneous. In this article the author considers the process of differentiation of agricultural households according to professional orientation of their youth members and active persons.

According to the first criterion there are three groups of households: (1) households with no youth members at all, (2) households that school all their youth members, and (3) households that keep their successors (37%).

Characteristics of the first group of households are: a) average age of members about 60 years, b) average number of members is two, c) in comparison with the other two groups it has the smallest number of members employed out of agriculture, d) deserted members surpass the rate of natural increase in the last two decades, e) in comparison with the other two groups of households it has the highest share of pasture land and orchards in the structure of agricultural land it owns, f) relatively it has the smallest number of cattle.

Characteristics of the second group of households are: a) average number of members is about five, b) relatively it has the highest number of members employed out of agriculture;

Characteristics of the third group of households: a) average number of members is about six, b) it keeps one, two or more successors on the farm, c) relatively it has the highest share of vineyards in the structure of agricultural land.

The author comes to the conclusion that demographic changes, caused by the migration of agricultural population, definitely influence the production orientation of households.

According to the second criterion there are two groups of households: agricultural ones (44%) and mixed or part-time ones (56%). In comparison with the other regions of the country the number of part-time farms in this region is higher and one such household has more members and the number of part-time households will grow faster.

There are no big differences in the size of farm between these two groups of households in this region which indicates the fact that part-time farms are evenly represented in all size categories of farms. This is not the case in other regions of the country. Production orientation is different too: for the first group cattle-breeding and for the second group poultry-farming.

Agricultural holdings are stronger market producers than the part-time ones, but according to the value of the total production there are interesting differences: in economically more developed parts of the region it is higher in agricultural holdings and in less developed parts of the region situation is reverse.

Резюме

ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В ДЕРЕВНЕ СРЕДИЗЕМНОЙ ОБЛАСТИ В ЮГОСЛАВИИ

В средиземной области в Югославии живет приблизительно 11% югославского жителя. Эта область очень гетерогенная в географическом, экономическом и в культурном смысле. Автор этой статьи разбирает интересные разновидности хозяйств с участком, а по отношению к профессиональной направленности молодежи и активных лиц живущих в них.

На основании профессиональной направленности молодежи все хозяйства можно разделить в три группы: 1) без молодежи, 2) хозяйства у которых молодежь учится, 3) хозяйства которые задерживают наследников. В среднем, на целую область в первую группу отходят около 19% всех хозяйств, во вторую 44% а в третью 37%.

Средняя старость членов хозяйства без молодежи составляет около 60 лет. Хозяйство малочисленное и его в среднем составляют два лица. По отношению к остальным группам меньше всего членов работающих вне хозяйства, пока число членов покинувших хозяйство выше естественного прироста. В среднем, в хозяйствах второй группы (у которых дети учатся и нет наследников на хозяйстве) имеются пять членов, а по отношению к остальным двум группам в них больше всего членов работающих вне хозяйства. В третьей группе хозяйств в среднем имеются шесть членов на одно хозяйство а один, два или больше членов остаются наследниками хозяйства.

В структуре сельскохозяйственных площадей первая группа по отношению ко второй имеет больше всех пастбищ и фруктовых садов. Площади виноградников на пример больше всех в третьей группе. Данные о структуре всех площадей и посевных площадей тоже, показывают что демографические перемены обусловленные переселением сельскохозяйственного жителя влияют на определенные характеристики хозяйства, которые выражаются в постепенном отступлении от определенных видов производства в тех хозяйствах которые нуждаются рабочей силой, то есть которые без молодежи. Тот же случай у скотоводного производства. В первой группе в абсолютном и относительном смысле меньше скота чем у всех.

На основании профессиональной направленности активных сельских хозяйств, все хозяйства можно разделить в две группы: сельскохозяйственные и смешанные. В целой средиземной области 44% сельскохозяйственных и 56% смешанных хозяйств. По отношению к другим областям здесь чаще заступлен вид смешанного хозяйства. В среднем, в смешанном хозяйстве больше членов, а данные говорят что в этой области будут преобладать такие хозяйства.

Разницы в величине сельскохозяйственных и смешанных хозяйств незначительные, что свидетельствует о том что смешанные хозяйства являются во всех имущественных категориях. В смешанных хозяйствах меньше производятся продукты требующие больше ухода и работы. Крупный скот особенно заступлен в сельском, а птица в смешанном хозяйстве.

Стоимость всего производства в экономически развитых районах больше у земледельцев, а у экономически, слабее в смешанных хозяйствах. Между тем, участие товарного производства в общем больше у сельских хозяйств.